

ՄԵԼԱՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆ
Արցախի պետական պատմաերկրագիտական
բանգարանի տնօրեն

ՀԱՅ ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ XV դԱՐՈՒՄ

XIV դարի 80-ական թվականներից Թոխթամիշ խանի, իսկ այնուհետև Լենկ-Թեմուրի և դրանց էլ հաջորդած միջինասիական կարակոյունլու ու աղկոյունլու կոչված հրոսակների արշավանքները զարհուրելի կոտորածների և ավերածությունների ենթարկեցին նաև Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները և որոնց հետևանքով վերստին խաթարվեց Հայոց Արևելից կողմերի հոգևոր առաջնորդության բնականոն գործունեությունը: Հայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդները ստիպված էին կաթողիկոսական աթոռը տեղից տեղ տեղափոխել:

1402 թվականից, ըստ Ծար գավառի Քարվաճառ գյուղում ստեղծված ձեռագիր հիշատակարանի, Հայ Աղվանից հայրապետական աթոռը առաջնորդում էր տեր Կարապետը¹, որը, հավանաբար, ստեղծված քաղաքական դժվարին կացության պատճառով Հայ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը փոխադրում է ճալեթ* գյուղը և այնտեղ կառուցում ս. Աստվածածին վանքը: Այդ մասին վկայված է եկեղեցու ավագ խորանից դեպի արևելք բացվող լուսամուտի ստորին մասում ագուցված քարին վեց տողով փորագրված արձանագրության մեջ. «ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒ ԾՈ) Յ ԵՍ Տ(ԷԼ)Ր ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ՇԻՆԵՑ[Ի] ՁԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ԹՎ (Ի)Ս ՊԿ(1411), ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՈ ԻՄՈ, ՈՐՔ ԿԱՐԿԱՅՔ ՅԱՂԱՎԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ»²:

---

¹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա (1401-1450 թթ.), Երևան, 1955, էջ 24:

* ճալեթ գյուղը գտնվում է ներկայիս Ադրբեջանի Վարդաշենի շրջանում: 1989-ին վերանվանվել է Օղուզ: Իբրև գրչօջախ, գյուղը հայտնի է XV դարից:

² **Հովհ. Շահխաթունյանց**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Վաղարշապատ, 1842, էջ 379: **Մ. Բարխտուարեանց**, Պատմութիւն

Ճալեթուն Դայ Աղվանից աթոռի հիմնավորմանը պատմագիտության մեջ տրվել է տարբեր որակումներ: Մասնավորապես, ուսումնասիրողներից Բ. Ուլուբաբյանը չի արդարացնում քննարկվող ժամանակահատվածում Դայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդների ճալեթուն հաստատվելու հանգամանքը. «...հայրենի հողը, թողել, փախել են Կովկասյան լեռնաշղթայի ծերպերը...», իսկ հետո էլ ավելացրել, թե «այս ավելի քան մեկ դարը բուն երկրում եկեղեցին ապրում էր այնպես, իբր ոչ մի կաթողիկոսություն ու կաթողիկոս էլ գոյություն չունի»¹:

Մ. Բարխուտարյանը ճալեթուն հաստատված կաթողիկոսների հոգևոր գործունեության մասին ընդհանրապես տեղեկություն չի հաղորդում, բացառությամբ նրանց տապանագրերի արձանագրությունների և ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման մասին պահպանված արձանագրության մեջբերման: Գոգևորական պատմիչը հավանաբար ևս բացասական դիրքորոշում ուներ կաթողիկոսական աթոռի վերոհիշյալ տեղափոխության առնչությամբ. «չգիտեմք թե սա ինչ դիպուածով հայրապետական աթոռը Գանձասարից փոխադրում է ճալեթ գիւղի կողմն...»²: Իսկ այնուհետև ուղղակիորեն թվարկում է 1406-1442 թթ. գահակալած Դայ Աղվանից կաթողիկոսների անունները հաջորդաբար³:

Մ. Բարխուտարյանցի կարծիքով ճալեթի վանքը իր գոյության սկզբից, այսինքն տեր Կարապետի այստեղ հաստատվելուց սկսած մինչև 1510 թվականը եղել է Դայ Աղվանից կաթողիկոսների նստավայրը: Դիշյալ տեսակետը հաստատում է նաև Դ. Կարապետյանը⁴, որպես ապացույց նշելով Եղունդի գյուղում ընդօրինակված մի ավետարանում տեղ գտած հետևյալ արտահայտությունը. «յառաջնորդութեան տեառն Մատթոսի Աղուանից կաթողիկոսի... ի մենաստանիս ճալեթոյ»⁵: Սույն տեսակետի հիմնավորման հաջորդ ապացույցը հեղինակը համարում է ճալեթի ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում թաղված երեք կաթողիկոսների (Կարապետի, Թովմայի, Առաքելի) տապանաքարերը: Ավելաց-

---

Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 249: Մ. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, Երևան, 1997, էջ 89:

¹ Նույն տեղում, էջ 203:

² Մակ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, էջ 210:

³ Նույն տեղում, էջ 212:

⁴ Դ. Վ. Կարապետյան, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1982, հ. 2, էջ 158:

⁵ Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա., էջ 241:

մենք նաև, որ ս. Կարապետյանի ուսումնասիրություններում այս երեքի հետ միասին նշված է նաև Հայ Աղվանից Արիստակես կաթողիկոսի (հշվ. 1511-1516 թթ.) խաչաքանդակներով տապանաքարը, որը գտնվում է Ճալեթի գյուղամիջի գերեզմանոցում. «ԹՎ...ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՒՍԱԽԵ Ե ԸՐՍՏԱԿԵՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ Է»¹:

Մեր կարծիքով, այնուամենայնիվ, այստեղ որոշակի թյուրիմացություն կա այն իմաստով, որ քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերող պատմական աղբյուրները միաժամանակ մատնանշում են երկու հայրապետական աթոռների առկայություն, ընդ որում, երկուսն էլ «Աղվանից կաթողիկոսություն» անվան տակ:

Հիշյալ տեսակետի հիմնավորման տեսանկյունից կարևոր է ստույգ փաստերի հիման վրա ներկայացնել մասնավորապես 15-րդ դարում Հայ Աղվանից կաթողիկոսների աթոռակալության ժամանակահատվածներն ու նրանց հոգևոր գործունեության վայրը:

Ինչպես նշվել է, ուսումնասիրողներից Ս. Բարխուտարյանը պարզապես հիշատակել է Տեր Կարապետին հաջորդած կաթողիկոսների անունները²: Նույն կերպ է վարվել նաև Հովհ. Շահխաթունյանը³: Երկու հեղինակներն էլ Տեր Կարապետից հետո հիշատակել են Դավիթ անունով կաթողիկոսին, որպես փաստ ընդունելով նրա տապանագիրը, սակայն առանց ուշադրություն դարձնելու նրա աթոռակալության ժամանակին ու վայրին: Մեր կարծիքով սա որպես թյուրիմացություն պետք է ընդունել, քանի որ պահպանված ձեռագրերը մատնանշում են, որ 1402-1423 թթ. Հայ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը առաջնորդել է տեր Կարապետը⁴, որին էլ հաջորդել է Տեր Մատթեոսը, որի մասին պահպանված ձեռագիր հիշատակությունները թվագրված են 1423, 1432, 1434, 1436⁵: Մասնավորապես, այս մասին պարզորոշ հիշատակված է 1423 թվագրությամբ ձեռագիր-ավետարանում. «...Եւ ի հայրապետութեան տեառն Կարապետի և յաջորդի նորին տեառն Մատթեոսի... Եւ ես հողոյ հաւասար Մովսէս եպիսկոպոս, որ զգիրս գրեցի

¹ Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 93:

² Մակ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, էջ 212:

³ Հովհ. Շահխաթունյանց, էջ 343:

⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Գ, էջ 24, 122, 194, 240,

307:

⁵ Նույն տեղում, էջ 732:

առաջի տեառն Մատթնոսի կաթողիկոսի Հայոց և Աղւանից, վկա են այս բանիս. ի թվաբերութեանս Հայոց ՊՅԲ.(1423), ի փառս աստուծոյ, ամէն»¹: Տեր Մատթնոսի անվան հիշատակությամբ հաջորդ ձեռագիրը, թվագրված 1432 և կրկին մատնանշում է նրա աթոռակալությունը ճալեթում. «յառաջնորդութեան տեառն Մատթնոսի Աղուանից կաթողիկոսի ...ի մենաստանիս ճալեթոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստվածածնի և սուրբ աջերուն Գրիգորի և Աթանագինի, և նոցին սպասաւորի տէր Կարապետի փակակալի, որ զաւրիմակն շնորհեաց...»²: Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսաշարքում հիշատակված Տեր Դավիթին, ապա նույն ժամանակահատվածում նա աթոռակալել է Գանձասարում:

Այսպիսով, Տեր Մատթնոսի աթոռակալության սկիզբը պետք է ընդունել 1423 թվականը և, հավանաբար, ավարտն էլ 1436 թվականը, քանի որ հիշյալ թվականից հետո նրա մասին ձեռագրերում այլևս հիշատակություն չկա: Ձուգահեռաբար Գանձասարում Հովհաննես կաթողիկոսի առաջնորդությունը փաստող առաջին վկայությունը թվագրված է 1428՝ «Արդ, գրեցավ աստուածագիծ սուրբ ավետարանս ... ի թուականութեանս Հայոց ՊՅԷ. (1428), ի յաշխարհիս Աղուանից, ի վիճակս Ամրասայ, ի գեղս Շուշու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի կաթողիկոսութեան տէր Յոհանիսի...»³:

Տարակարծությունները դրանով սակայն չեն ավարտված. Մ. Բարխուտարյանը և Հովհ. Շահխաթունյանը Մատթնոսից հետո հիշատակում են ևս երկու կաթողիկոսների՝ Աթանաս Գ և Գրիգոր Ա⁴:

Այսպիսով, Աղվանից Կարապետ կաթողիկոսի անվան հիշատակությամբ պահպանված աղբյուրները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նա աթոռակալել է մինչև 1423 թվականը: Բայց և նույն ժամանակաշրջանի այլ վավերագրեր փաստում են Գանձասարում Աղվանից Դավիթ կաթողիկոսի աթոռակալության մասին: Գանձասարի ս. Հովհաննես եկեղեցու մուտքի առջև, գավթի ներսում պահպանվել է տապանաքար հետևյալ արձանագրությամբ. «Այս է հա/ն/զ/ի/ստ Դա/ւ/ի/թ կ/ա/թ/ո/ղ/ի/կո/սին, որդի՝ Բաղտա/սա/ր/ի/, ՊԿԷ /1418/»: Տարաբախտաբար Դավիթ կաթողիկոսի հիշատակությամբ այլ փաստեր տակավին չեն հանդիպել

¹ Նույն տեղում, էջ 307:

² Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Գ, էջ 425:

³ Նույն տեղում, մաս Ա, էջ 384:

⁴ Մակ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, մաս Ա, էջ 213:

և նշյալ արձանագրությունն էլ վկայում է, որ աթոռակալել է մինչև 1418 թ.: Նկատենք, քանի որ տեր Կարապետը աթոռակալել է 1402-1423 թթ., ուրեմն ճալեթում հաստատված կաթողիկոսին զուգահեռաբար բուն Արցախում, որպես Աղվանից կաթողիկոս, հիշատակված է տեր Դավիթը: Նրանից հետո հաջորդ հիշատակությունը վերաբերում է նույնպես Գանձասարում աթոռակալած Յովհաննես Աղվանից կաթողիկոսին, որն էլ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ տեր Դավթին հաջորդել է տեր Յովհաննեսը:

Համաձայն Մ. Բարխուտարյանցի մի ձեռագրի, որ հրապարակել է Հայկունին, 1441-1470 թթ., Հայ Աղվանից կաթողիկոս է հիշատակված նույնպես Յովհաննես անունով հոգևոր գործիչը, որը շարունակաբար աթոռակալել է Գանձասարում. «Յովհաննես՝ որդի Ջալալի. ՊՂ (1441)»¹: Այստեղ հատկանշական է այն հանգամանքը, որ հատկապես հիշյալ Տեր Յովհաննեսի Աղվանից կաթողիկոս լինելու փաստի մասին վկայությունները բազմաթիվ են, վերաբերում են բուն Արցախին և թվագրված են 1456, 1462, 1464, 1466, 1468, 1470 թվականներով: Անդրադառմանը միայն ամենակարևորներին. 1456 թվականին վերագրվող Ծարի Գետամիջո վանքում կատարված ձեռագրում մասնավորապես նշված է. «...ի հայրապետութեան Աղուանից նահանգի տեառն Յոհանիսի որդոյ մեծի իշխանին Հայոց պարոն Ջալալին»²:

Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաների շարքում պահպանվել է կարա-կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի կնոջ՝ Բեգում Խաթունի 1462 թվականի հրովարտակը, տրված Գանձասարի Յովհաննես է կաթողիկոսին, որով հաստատում է նրա կաթողիկոսական իրավունքները³:

Մեծիրանից Ս.Հակոբա վանքի պատին գրված է. «Կամաւն Աստուծոյ ես տէր Յոհանէս կաթողիկոս, որդի Ջալալին մեծ իշխանի, կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ, որք երկրպագեք աղաթս յիշեցեք»⁴: Նույն վանքի հարավային պատի տակ գտնվող տապանաքարի վրա արձանագրված է. «ԱՅՍ Ե ՀԱՆԳԻՍՏ ՏՐ ՈՎՀԱՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

---

¹ **Հայկունի**, Ուղեգնացական ակնարկներ, «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 80, էջ 3:

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժե դար, մաս Բ, էջ 66:

³ Նույն տեղում, էջ 473:

⁴ Դիվան հայ վիճագրության, Պրակ V, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Եր., 1982, էջ 18: Տե՛ս նաև՝ «Բանասեր», 1901, հ. 3, պրակ Բ և Գ, էջ 138:

ԱՂՎԱՆԻՑ. ԹՎ: Ձ ԺԹ: (1470)¹, ինչն էլ բնականաբար վկայում է բուն Արցախում նրա աթոռակալության և հուղարկավորման մասին:

Ս. Հակոբա վանքի հիշյալ երկու վիմագրերը, մեր կարծիքով, առաջադրված տեսակետը հիմնավորող լուրջ փաստեր են, և պետք է հաշվի առնվի այն հանգամանքը, որ վանքը գտնվում է Գանձասարի հարևանությամբ, ճալեթը՝ համեմատաբար ավելի հեռու, իսկ Հովհաննես կաթողիկոսին շնորհված հրովարտակը լուրջ վկայություն պետք է ընդունել այն իրողության, որ իշխողների կողմից որպես Աղվանից եկեղեցու առաջնորդ արդեն ընդունվում ու ճանաչվում էր Գանձասարում նստող կաթողիկոսը:

Հայտնի է, որ 1441 թվականին Հայոց կաթողիկոսական աթոռը, դարավոր դեգերումներից հետո, վերահաստատվեց Հայաստանի կենտրոնում՝ Վաղարշապատ (Էջմիածին) քաղաքում: Հայրապետական աթոռը Հռոմկլայից Հայաստան տեղափոխելու նպատակով որոշակի քայլեր են կատարվում դեռևս Հովհան Ռրոտնեցու կողմից, որը «Գրիգոր Տաթևացու հաղորդմամբ, ծրագրել էր Գանձասարը դարձնել հայոց կաթողիկոսության կենտրոն, հաշվի առնելով, անշուշտ, այն հանգամանքը, որ վանքը հնավանդ կաթողիկոսական իր աթոռով, համեմատաբար ապահով պայմանների մեջ էր Հասան-Ջալալյան գերդաստանի իշխանության ներքո»²: Բնականաբար եթե ընդունելու լինեմք Բ. Ուլուբաբյանի և մյուսների տեսակետը Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը տվյալ ժամանակաշրջանում ճալեթում գտնվելու մասին և բուն Արցախում, ինչպես Բ. Ուլուբաբյանն է նշել. «այս ավելի քան մեկ դարը բուն երկրում եկեղեցին ապրում էր այնպես, իբր ոչ մի կաթողիկոսություն ու կաթողիկոս էլ գոյություն չունի», ապա թեկուզ և միայն վերոնշյալ առաջարկությունը, կապված Հայոց մայր աթոռը Գանձասարում հաստատելուն հետ, կդառնա անհիմն ու անտրամաբանական:

Ուրեմն մինչև 1440-ական թվականները Գանձասարը հիշատակված է որպես «հնավանդ կաթողիկոսական կենտրոն»³ և 1440-ականներից հետո էլ շարունակում էր մնալ այդպիսին: Հիշյալ տեսակետը հիմ-

¹ Դիվան հայ վիմագրության, Պրակ V, էջ 17:

² Տես՝ ՀԺՊ, հ. IV, Եր., 1972, էջ 39: Տես նաև՝ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, էջ XXXIV:

³ Տես՝ Գր. Տաթևացի, Բանք գեղեցիկ և յոյժ պիտանի աթոռոյն Աղթամարայ, Մատենադարան, ձեռագիր № 4669, էջ 199բ-200բ:

նավորող փաստարկներից պետք է ընդունել նաև աղ-կոյունլու Յաղուբ Փաղիշահի 1487 թ. հրովարտակը՝ տրված Գանձասարի Շմավոն կաթողիկոսին, որով հաստատում է վերջինիս կաթողիկոսական իրավունքները և նրան ենթակա հայ հոգևորականությանը ազատում զանազան հարկերից¹:

Մ. Բարխուտարյանցը մի ավետարանից հետևյալ մեջբերումն է գրառել. «Ի թուականութեան Հայոց ՋՂ=1455 ի կաթողիկոսութեան տեան Գրիգորի (Աղուանից) ի դանութեան Տաճկաց (Պարսից) Ջիհան Շահի...»²: Ըստ Մ. Բարխուտարյանցի, նրան էլ հաջորդել և 1481-1482 թթ. աթոռակալել է Շմավոն Ա Գանձասարի առաջնորդը³: Սակայն պահպանված Յաղուբ Փաղիշահի հրովարտակը, որի մասին մշվել է, և որով հաստատվում է Շմավոն Ա-ի կաթողիկոսական իրավունքները, ինչպես նաև ձեռագիր ավետարանները, ինքնըստինքյան, վերոհիշյալ տեսակետը հերքող փաստարկներ են հանդիսանում: Այսպես, ըստ Ա. Հախումյանի, Տեր Շմավոնի կաթողիկոսական իրավունքների ընդունումը և հաստատումը պարսկական արքունիքի կողմից տեղի է ունեցել 1476 թ.⁴ և նա էլ հաջորդն է եղել իր հորեղբայր Տեր Մատթեոսի (1470-1476 թթ.)⁵:

Շմավոն Ա-ի աթոռակալությունը փաստող առաջին ձեռագիրը թվագրված է 1486՝ «... ի թագաւորութեանս Եաղուբ պեկին, ի կաթողիկոսութիւնն տէր Շմաւոնին, ի թվականիս Հայոց ՋԼԵ» (1486)⁶: Ձեռագրից դժվար չէ նկատել, որ Հայ Աղվանից կաթողիկոսի հաստատման հրովարտակը նրան աթոռակալության սկզբում չի շնորհվել: Շմավոն Ա կաթողիկոսի անվան հիշատակությամբ հաջորդ ձեռագիրը թվագրված է 1498 թվականով⁷:

Քննարկվող ժամանակահատվածին վերագրվող վիճակի ու ձեռագիր աղբյուրներում զետեղված տեղեկությունները տարակարծիքների տեղիք են տվել. ճալեթում մինչև վերջին ժամանակներս պահպանված

¹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Գ, եր., 1967, էջ 236-237:

² Նույն տեղում:

³ Մակ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, մաս Բ, էջ 18:

⁴ Հախումյան Աշոտ, Ուրվագծեր Ղարաբաղի անցեալից. «Արարատ», 1915, էջ 642:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Գ, էջ 84:

⁷ Նույն տեղում, էջ 261:

տապանաքարերից մեկը ունի հետևյալ արձանագրությունը. «Ի ԹՎ ՋԻԴ (1475) հանգիստ Թովմայ կաթողիկոսին»¹:

Մ. Բարխուտարյանը սույն տապանագիրը ներկայացրել է աղավաղված թվականով` ՋԽԴ (1495)<sup>2</sup>: Ուրեմն, 1475 թ. ճալեթում իր մահկանացուն է կնքել Թովմա անունով կաթողիկոսը, որի մասին միակ վկայությունը հիշյալ տապանաքարն է, իսկ նույն ժամանակահատվածում, ինչպես նշվել է, Գանձասարում Չայ Աղվանից կաթողիկոսությունը առաջնորդում էր Տեր Մատթեոսը, 1476 թվականից` Շնավոն Ա-ն: Վերջինիս մահվան ժամանակի վերաբերյալ առայսօր ստույգ տեղեկություն չի հայտնաբերված, սակայն նրա անվան հիշատակությամբ 1498 թվագրությամբ ձեռագիրը փաստում է, թեկուզ մինչև հիշյալ թվականը, տակավին նրա աթոռակալության մասին, իսկ ճալեթում պահպանված համաժամանակյա աղբյուրները վկայակոչում են Առաքել կաթողիկոսին` «տէր Առաքեալ` ևս սօկութլուեցի. յիշատակի սա ի յիշատակարանի աւետարանի միոյ եղելոյ ի թուին ԻՋՈ (1479 թ.), ՃԾԳ (1504 թ.). իսկ արձանագրութիւն տապանին` որ ի վանս ճալեթու, հասուցանէ ցՁԿ (1511 թ.)»³:

Այսպիսով, ևս անառարկելի փաստ առ այն, որ նույն ժամանակահատվածում ճալեթում շարունակում էր իր առաքելությունը նաև համանուն կաթողիկոսությունը: Վիմագիր ու ձեռագիր աղբյուրների հաղորդման համաձայն 1497-1511 թթ. այստեղ աթոռակալել է Առաքել կաթողիկոսը⁴: ճալեթում. «Տէր Առաքել կաթողիկոս Աղուանից... ետ գրել զԱւետարանս ի հալալ ընչից իւրոց, յիշատակ հոգւոյ իւր և ծնողաց իւր... ի յաթոռն ճալեթոյ, ի յաշխարհն Աղուանից, ... ի թվականիս Չայոց ՋԽԸ (1499)»⁵: Մինչև 1980-ական թվականները ճալեթում պահպանվում էին Առաքել կաթողիկոսի գործունեության մասին վկայող նաև վիմագիր արձանագրությունները, որոնք արձանագրվել ու նկարահանվել են Սամվել Կարապետյանի կողմից⁶: Ըստ Չովի. Շահխաթունյանցի, ճալե-

¹ Մ. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 90:

² Մակ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, մաս Բ, էջ 18:

³ Չովի. Շահխաթունյանց, էջ 344:

⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Գ, էջ 236, 237, 281:

⁵ Նույն տեղում, էջ 281:

⁶ Մ. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 90:

թի Առաքել կաթողիկոսին հաջորդել է Արիստակեսը (1511-1516 թթ.)¹: Ի դեպ, հիշյալ Արիստակես կաթողիկոսի անվան շուրջը ևս սխալ տեսակետներ կան, մասնավորապես այն, որ նա կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխել և աթոռակալել է Գանձասարում: Սակայն այստեղ նույնպես հարկ է նկատել, որ Մ. Բարխուտարյանը ժամանակին տեսել և արձանագրել է նրա տապանաքարը, որի համաձայն հուղարկավորված է պատմական Կապադակ գավառի Յաղուբլու գյուղի գերեզմանոցում², այսինքն իր ծննդավայրում: Հավանաբար հենց նրանից հետո էլ կաթողիկոսությունը դադարեցրել է իր հայրապետական գործունեությունը, վերստին միանալով և ընդունելով Գանձասարի հոգևոր առաջնորդությանը, որը այդ նույն շրջանում առաջնորդում էր Արիստակես անունով կաթողիկոսը՝ «Արիստակես կաթողիկոսն վախճանեցաւ ի ՋԴԵ թուին Հայոց ի 1521 ամի Տեանն»³:

Ահա այս փաստարկներից կարելի է եզրակացնել, որ 15-րդ դարում, երկրում քաղաքական աննպաստ իրավիճակի պատճառով Աղվանից եկեղեցու ներսում տեղի է ունենում մասնատում, որի արդյունքում ճալեթում ևս հաստատվում է Աղվանից անվանված կաթողիկոսական աթոռ, որը, սակայն հաստատումն չէր և երկարատև գոյություն ու էական դերակատարություն չկարողացավ ունենալ: Իսկ Գանձասարը, որպես կաթողիկոսանիստ, սկսել է իր գործունեությունը ոչ թե, ինչպես ընդունված էր մինչև հիմա, 1516 թվականից, այլև XIV դարի վերջերից և XV դարի սկզբներից, ընդ որում ոչ ընդհատումներով, այլ մշտական:

Այսպիսով, պահպանված աղբյուրները միանշանակորեն փաստում են քննարկվող ժամանակաշրջանում միաժամանակ երկու կաթողիկոսությունների գոյության մասին, ընդ որում, ճալեթի կաթողիկոսների մասին հանդիպող բոլոր հիշատակություններում Աղվանից անվան հետ գործածված է նաև «ի յաթոռն ճալեթոյ» արտահայտությունը, ինչը հավանաբար կատարված է երկու Աղվանից աթոռները տարբերակելու նպատակով: XIV-XV դարերում բուն Արցախում Հայ Աղվանից կաթողիկոսական գահին տիրանում էին մեծմասամբ Հասան-Ջալալյան իշխանական գերդաստանի ներկայացուցիչները, որոնք էլ հիմնականում

¹ Հովհ. Շահխաթունյանց, էջ 344:

² Մակ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, մաս Բ, էջ 222-223: Ս. Կարապետյան, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 93:

³ Բաֆֆի, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», «Արծազանք», 1886, № 45, էջ 591:

գահանիստը տեղափոխել էին Խաչեն և նստում էին՝ սկզբում Ս.Հակոբա վանքում, ապա Գանձասարում:

XV դարի վերջերին և XVI դարի սկզբներին՝ Մերձավոր Արևելքում քաղաքական նոր ուժեր ասպարեզ եկան: Այդ ուժերից մեկը Օսմանյան սուլթանությունն էր, մյուսը Սեֆյական Պարսկաստանը: Պարսկական արքունիքի հրամանով Հայոց Արևելից կողմերում ստեղծվում են մելիքություններ, որոնք պետք է ճանաչեին Պարսկաստանի գերիշխանությունն ու հաստատվեին շահերի կողմից: Նրանց միաժամանակ շնորհվում էին որոշ իրավունքներ, որոնց թվում՝ նաև սեփական զինական ուժ ունենալու¹: Պարսկական արքունիքի կողմից համեմատաբար ավելի մեղմ ու սիրաշահողական քաղաքականություն տարվում էր Հայոց եկեղեցու նկատմամբ:

Պարսկաստանի գերակայության ներքո Հայոց Արևելից հոգևոր առաջնորդությանը վերապահված էին որոշ արտոնություններ, որոնց մասին վկայում են շահերի կողմից Գանձասարի կաթողիկոսներին շնորհված հրովարտակները: Պարսից արքունիքի կողմից նման հարգալից վերաբերմունքը Հայ Աղվանից կաթողիկոսության նկատմամբ, բնականաբար արվում էր քաղաքական նկատառումներից դրդված: «Ժողովրդին հպատակության մեջ պահելու գործում հայ եկեղեցու կատարած կարևոր դերը քաջ գիտակցում էին նվաճողները և երբեմն նույնիսկ նպաստում էին վանքերի ու եկեղեցիների վերանորոգման ու տնտեսապես ապահովման գործին»²: Եվ, չնայած որ «թվացյալ» մեղմ քաղաքականություն էր տարվում նաև աշխարհիկ իշխանությունների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, պարզորոշ նկատելի է պարսկական արքունիքի կողմից տարվող քաղաքականության իրական ուղղվածությունը՝ տնտեսապես ու քաղաքականապես հնարավորինս թուլացնել իշխանական տները, որոնց նկատմամբ կիրառվում էին տարատեսակ բռնություններ ու կեղեքումներ՝ ճանաչելով միայն հոգևոր առաջնորդությունը:

Հրովարտակներից մեկում, մատնանշելով Գանձասարի Հայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդի իրավունքները նշված է նաև, որ «ոչ մի արարած նրա գործերին չխառնվի ու չմիջամտի, նրան ենթակա հոգևորականների ու մերձավորների նկատմամբ. հանցանք չգործեն, նրանցից

---

¹ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիզ, 1914, էջ 54:

² Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, էջ XLIV:

ոչինչ չպահանջեն և որևէ ցանկություն ու ակնկալություն չունենան»¹:

Փաստորեն, պարսկական արքունիքի կողմից Գանձասարի կաթողիկոսությանը շնորհված էր բավական արտոնյալ վիճակ, նրան ենթակա թեմերն ու եկեղեցիները ազատված էին հարկերից, որի պատճառով աշխարհիկ իշխանավորները իրենց տիրույթներում գտնվող վանքերում նվիրատվություններ էին կատարում, դրանով ազատվելով իրենց վրա դրված տարատեսակ հարկերից ու տուրքերից: Հիշյալի մասին հարուստ տեղեկություններ են արձանագրված ձեռագրերում ու վիճագրերում²: Սակայն Արցախի իշխանական տների մնացորդները, այնուհանդերձ, համեմատաբար կենսունակ գտնվեցին ու պահպանեցին իրենց վարչա-քաղաքական գոյությունը և հետագայում, Գանձասարի հոգևոր առաջնորդության շուրջը միավորվելով, շարունակեցին ազգային-ազատագրական ոգորումները: Իսկ Գանձասարի հոգևոր առաջնորդությունն իր հերթին, օգտվելով կաթողիկոսությանը շնորհված քաղաքական ու տնտեսական հնարավորություններից, իր շուրջը համախմբեց հոգևոր առաջնորդության ենթակայության տակ գտնվող հայերին, և ինչպես Լեոն է իրավացիորեն նշել. «Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսները անհամեմատ ասելի լաւ էին գործում, ասելի խոշոր դեր էին կատարում, քան նույն տոհմանունը կրող մեկիքները... ասիա մի հոգևորականութիւն, որ ծուլուած է իր ժողովրդի հետ, որ տանում է նրան դէպի կռիւ, դէպի տանջանքներ և հերոսութիւններ՝ լեռնային ոգին, լեռնային կեանքի ազատութիւնը սիրելու և պահպանելու համար»³:

Եվ այսպես, Գանձասարում վերջնականապես հաստատված Հայոց Արևելից կողմանց կամ Հայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդության համար սկսվում է մի ուրույն փուլ:

---

¹ ՄՊԿԶ, Ա, էջ 46:

² Դիվան հայ վիճագրության, պրակ V, էջ 13, 21, 24, 28...: Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ, մաս Ա, Բ, Գ:

³ Լեոն, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգևոր դպրոցի, էջ 56: